

Protocol rouwverwerking

Inleiding

In dit protocol beschrijven we de procedurele stappen die in voorkomende gevallen op onze school genomen worden. We realiseren ons dat iedere situatie op zich staat en het handelen nooit in strakke procedures te vatten is, maar vinden het desondanks belangrijk dat er vooraf richtlijnen vastgesteld zijn.

Belangrijkste in alles is, bij elke stap waar anderen bij betrokken zijn en/of waar informatie naar buiten gaat, vooraf daarover contact te hebben met het betrokken gezin en hun wensen te respecteren en waar mogelijk te volgen.

In alle gevallen is de schoolleiding en bij diens afwezigheid één van de IB-ers/bouwcoördinatoren of een leerkracht die het betrokken gezin graag als contactpersoon ziet, de aanspreekbare persoon voor de collega's. De te ondernemen acties zullen door de directeur altijd in overleg met één van de andere coördinatoren en de betrokken leerkracht(en) genomen worden, maar nooit zonder overleg met de familie, partner en/of andere naasten van de betrokkenen.

Hoe gaan we om met de situatie, contacten en informatie tijdens een proces bij ernstige ziekte?

Als er aan het overlijden van een kind een ziekteproces vooraf gaat, let dan op het volgende:

- Voor zieke kinderen is school wellicht nog belangrijker dan voor gezonde kinderen. School geeft een hoopvol toekomstperspectief. We laten daarom het zieke kind zoveel mogelijk deelnemen aan alle activiteiten. Zo komt het kind niet in een ongewilde uitzonderingspositie te zitten.
- Bereid de klas goed voor op de uiterlijke veranderingen gedurende de ziekte. Kinderen zijn immers erg gevoelig voor een beoordeling van hun uiterlijk.
- Laat een kind eventueel zelf of samen met de ouders vertellen wat er aan de hand is.
- Regelmatig contact met de ouders is erg belangrijk. (Ook om te weten wat het kind zelf al weet!)
- Als de ziekte ongeneeslijk is, kan het zijn dat de ouders en het kind er thuis niet over praten om elkaar te beschermen. Het kind zoekt dan vaak een vertrouwde persoon buiten het gezin, b.v. iemand van school.
- Laat het kind merken dat het altijd kan en mag praten over de ziekte.
- De klas te vroeg inlichten over een langdurige ziekte is niet erg verstandig. De leerlingen hebben dan misschien moeite om gewoon te doen tegen de zieke leerling en doordat de ziekte zo lang duurt, verslapt de aandacht snel en is de schok des te groter.
- Als de leerling niet meer op school kan komen, houd dan wel steeds contact. Dit kan bijvoorbeeld door een dagboek bij te houden, post te sturen, video/foto's e.d. Houd de ouders op de hoogte van de gebeurtenissen op school.

Protocol Verdriet en rouw bij overlijden van een leerling

1. Het bericht komt binnen

Bericht van een ernstig ongeluk of overlijden van een leerling

- Er wordt naar de toedracht gevraagd.
- Toezeggen dat er iemand zal terugbellen. Vragen op welk nummer men bereikbaar is en op welk tijdstip.
- De ontvanger van het bericht waarschuwt zo snel mogelijk de directeur.
- De directeur verifieert het bericht wanneer het niet afkomstig is van familie, arts of politie. Breng zonodig de hulpverlening op gang. (arts-politie e.d.)
- Contact zoeken met de nabestaanden.

2. Het verstrekken van de informatie

De directeur informeert:

- De collega's over het ongeluk/overlijden.
- De aanpak naar broertjes en zusjes toe die op school zijn, zal moeten lopen volgens vast plan:
 - Hoe worden zij op de hoogte gebracht en door wie? (lieft ouders, als nabestaanden vragen of school dat wil doen, gebeurt dit in samenspraak/nooit alleen dit gesprek voeren)
 - Blijven de broertjes en zusjes op school of gaan ze naar huis? Gaan deze kinderen naar huis of naar familie? Zo ja, naar wie? Welk adres en welk telefoonnummer?

3. De verder te nemen stappen

Zo spoedig mogelijk wordt een **team** samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert:

- Leden van het **team**: de directeur, de coördinator van de betreffende bouw en de betrokken groepsleerkracht(en) en indien nodig, een externe deskundige.
- Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke aangewezen.
- Het **team** is verantwoordelijk voor:
 - Informatie aan de betrokkenen.
 - Organisatorische aanpassingen.
 - Opvang van leerlingen en collega's.
 - Contacten met de ouder(s)/verzorger(s)/voogd.
 - Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart.
 - Administratieve afwikkeling.
 - Eventuele nazorg bij broertjes/zusjes.

4. Het verstrekken van de informatie

Het **team** gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- Personeel, ook afwezig personeel op de hoogte brengen.
- De groep van de leerling(en).
- De kinderen uit de andere groepen.
- Ouders, medezeggenschapsraad, ouderraad.
- Bestuur.
- Personen en instanties van wie kans bestaat dat zij contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD en dergelijke.

5. Informeren van de klasgenootjes

Aandachtspunten vooraf

De groepsleerkrachten bereiden zich samen voor op het gesprek met hun groep.

- Creëer een sfeer waarin het mogelijk is om te zeggen dat je er moeite mee hebt, of misschien wel dat je het niet kunt. Bekijk in hoeverre je elkaar kunt ondersteunen met tips.
- Vraag zo nodig, een vertrouwde collega of een externe deskundige, bijvoorbeeld iemand van Slachtofferhulp, om je te steunen of met je de klas in te gaan.
- Probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden, maar zorg dat er een ruimte is waar leerlingen naartoe kunnen, die alleen maar willen huilen of erg overstuurd zijn.
- Wees erop voorbereid dat deze jobstijding andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten.
- Zorg dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren.
 - Tekenpapier - kleurpotloden - taalblaadjes enz.
- Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe, welke reacties kun je verwachten?

De mededeling

Aandachtspunten bij het vertellen van het bericht:

- Begin met een inleidende zin, maar breng het bericht vervolgens zonder eromheen te draaien (gebruik zonodig een prentenboek of een gedicht, lied).
- Geef in eerste instantie niet teveel informatie ineens.
- Geef voldoende tijd voor emoties.
- Voeg zonodig informatie toe maar houd je bij de feiten.
- Wanneer de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je de volgende informatie geven:
 - Hoe het contact verloopt met de familie.
 - Hoe de afspraken worden gemaakt over rouwbezoek en uitvaart.
 - Dat de ouders van de leerlingen van de groep via Isy geïnformeerd worden.
 - Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
 - Heb oog voor de reacties bij kinderen. In principe zijn alle reacties goed.

Vervolgens

- Praat met de kinderen over het gebeurde.
- Praat met de kinderen over het slachtoffer, overledene.
- Er is ruimte voor verdriet, niets is gek.
- Geef aan de kinderen in de klas de ruimte voor keuzeopdrachten naast het gewone lesprogramma.

6. Bezoek aan de ouders

Het eerste bezoek

- Dezelfde dag neemt de directeur contact op met de ouders om huisbezoek af te spreken.
- Bij dit bezoek is in ieder geval de directeur of diens plaatsvervanger aanwezig. Verder gaat de coördinator van de bouw mee en de desbetreffende leerkracht. (in ieder geval niet alleen gaan)
- Houd er rekening mee dat het eerste bezoek meestal alleen een uitwisseling van gevoelens is.
- Informeren welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden.
- Vraag of de school een advertentie mag plaatsen.
- Vraag of je een tweede bezoek mag brengen om wat verdere afspraken te maken.

De rouwadvertentie

- Namens wie? (personeel, MR, O.R., bestuur, leerlingen).
- We kiezen voor één gezamenlijke advertentie.
- Voor welke krant(en) kiezen we?
- Zorg bij meer advertenties, dat ze bij elkaar in dezelfde editie (dag) komen.
- Controleer de juiste spelling van de (voor -)namen.

Een tweede bezoek

- Vraag wat de school kan betekenen voor de ouders.
- Overleg over alle te nemen stappen met de ouders:
 - bezoekmogelijkheden van leerkracht(en) en/ of leerlingen.
 - Bijwonen van de uitvaart/herdenkingsdienst.
 - Informatie die via Isy naar ouders van de groepen uitgaat.
 - Eventueel afscheidsdienst op school.
 - Rouwhoekje in de klas/gemeenschappelijke ruimte.

7. Organisatorische aanpassingen:

- Zorgen voor informatie aan de ouders.
- Collega's, die bij de uitvaart aanwezig willen zijn, uitroosteren.
- Zorgen voor begeleiding van de betreffende leerkrachten m.b.t. handelen in de groep: materialen en tips aanreiken.

8. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

Informeer de ouders via Isy over:

- De gebeurtenis.
- Organisatorische (rooster)aanpassingen.
- De (na)zorg voor de leerlingen op school.
- Contactpersonen op school.
- Aanwezigheid bij de uitvaart/herdenkingsdienst.
- Eventuele afscheidsdienst op school.
- (eventueel)Rouwprocessen bij kinderen en problemen die zich daarbij kunnen voordoen. (info jeugdzorg /GGD)

9. Voor de uitvaart

- Houd de reacties van kinderen goed in de gaten. Verdriet en vrolijk spel wisselen zich vaak af.
- Creëer een herinneringsplek. (ook na de uitvaart). Haal de stoel/tafel niet direct uit het lokaal; kijk samen met team hoe je dat het beste kunt aanpakken.
- Bedenk met de klas hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto, kaars, bloemen, attributen van het kind, geliefd speelgoed en dergelijke.
- Geef ruimte voor vragen.
- Geef leerlingen de kans om zich creatief te uiten: tekenen. Jonge kinderen spelen in de poppenhoek of verwerken op een andere manier vanuit spel.
- De kinderen kunnen in overleg met de ouders van de overledene een aandeel hebben in de rouwdienst.
- Houd rekening met cultuurverschillen.
- Rituelen zijn belangrijk voor de rouwverwerking: planten van een boompje, een persoonlijke boodschap op de kist leggen, zingen, e.d.
- Bespreken of de vlag halfstok wordt gehangen.
- Als de ouders van de overledene de aanwezigheid van de kinderen bij de uitvaart niet op prijs stellen, kan op school een afscheidsdienst worden gehouden.

- Vang de leerlingen na de uitvaart of na de afscheidsdienst op om nog even na te praten.

10. Namens het team:

- **Team** zorgt voor kaart namens het team.
- **Team** zorgt voor gezamenlijke rouwadvertentie, namens alle geledingen.
- **Team** bestelt bloemen. (of eventueel geldelijke bijdrage)

11. Nazorg:

- Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen.
- Organiseer zonodig gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- Let speciaal op risicoleerlingen zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben en op risicollega's.
- Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- Sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven leerling.

12. Na de uitvaart

In de klas

- Neem de dagen erna in de klas ruim de tijd om over de uitvaart te spreken.
- Probeer de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen.
- Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- Hang eventueel een foto op van de overleden leerling, in de klas of in de school.

Ouders, broers en zussen van de overleden leerling

- Denk aan de ouders; zij hebben vaak behoefte aan een nagesprek.
- Nodig de ouders uit voor activiteiten op school. Zij geven zelf wel aan of ze dit aankunnen.
- Denk op de verjaardag en sterfdag aan ouders, broers en zussen van de overleden leerling.
- Heb oog voor de moeilijke momenten van de ouders van de overledene: schoolreisjes, ouderavonden en dergelijke; een kaartje of een gebaar op die momenten is voor ouders heel ondersteunend. (de leerkracht regelt dit in overleg met directeur)
- Houd oog voor de broertjes en zusjes van het overleden kind.
- Persoonlijke bezittingen van de overleden leerling aan de ouders overhandigen.

Medeleerlingen

Het is belangrijk dat een kind weet dat het zich mag uiten. Het kind weet dan: ik sta er niet alleen voor! Soms zie je de rouwreactie van kinderen pas weken of maanden later. Deze reactie kan explosief zijn. Let op de signalen:

- duimzuigen
- afhankelijk gedrag
- kinderlijk gedrag
- ouderlijk gedrag
- lichamelijke klachten
- slapeloosheid
- ander spelgedrag
- angst om alleen te zijn
- slecht eten
- angstdromen

- niet meer kunnen huilen
- anders huilen
- prikkelbaarheid
- buikpijn
- stemverandering
- zich terugtrekken
- Let speciaal op risicoleerlingen, zoals kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
- Jongens gaan vaak schijnbaar laconiek met het verlies om. Vaak vertonen zij dan stoer gedrag: 'niks aan de hand'.
- Sta af en toe stil bij herinneringen, besteed aandacht aan de verjaardag en sterfdag van de overleden leerling.
- Rond aan het einde van het schooljaar iets af met de kinderen van de klas van de overledene.

Leerkracht(en)

- Nazorg voor de groepsleerkracht en het team.

Protocol: Verdriet en rouw bij overlijden van een personeelslid

1. Het bericht komt binnen

Bericht van een ernstig ongeluk of overlijden van een leerkracht

Degene die het bericht krijgt neemt z.s.m. contact op met de directeur.

2. Het verstrekken van de informatie

De directeur informeert de collega's over het ongeluk/overlijden.

3. De verder te nemen stappen

Zo spoedig mogelijk wordt een **team** samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert:

- Leden van het **team**: de directeur en de coördinator van de betreffende bouw en indien nodig, een externe deskundige.
- Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke aangewezen.
- Het **team** is verantwoordelijk voor:
 - Informatie aan de betrokkenen
 - Organisatorische aanpassingen
 - Opvang van leerlingen en collega's
 - Contacten met familie
 - Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart
 - Administratieve afwikkeling
 - Eventuele nazorg

4. Het verstrekken van de informatie

Het **team** gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- Personeel, ook afwezig personeel, op de hoogte brengen
- De groep van de leerkracht
- De kinderen uit de andere groepen
- Ouders, medezeggenschapsraad, ouderraad
- Bestuur

5. Informeren van de groep van de leerkracht

Aandachtspunten vooraf

Het **team** bereidt zich samen voor op het gesprek met de groep. Dit zal gaan in onderling overleg. Hierbij zullen minstens twee personen de groep in gaan.

De mededeling: Aandachtspunten bij het vertellen van het bericht:

- Begin met een inleidende zin maar breng het bericht vervolgens zonder eromheen te draaien (gebruik zonodig een prentenboek of een gedicht, lied).
- Geef in eerste instantie niet teveel informatie ineens.
- Geef voldoende tijd voor emoties. Blijf oog hebben voor de reacties van de kinderen.
- Voeg zo nodig informatie toe, maar houd je bij de feiten.
- Wanneer de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je de volgende informatie geven:
 - Hoe het contact verloopt met de familie.
 - Hoe de afspraken worden gemaakt over rouwbezoek en uitvaart.
 - Dat de ouders van de leerlingen van de school via Isy geïnformeerd worden.
 - Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.

6. Bezoek aan familie

Het eerste bezoek

- Dezelfde dag neemt de directeur contact op met de familie om een bezoek af te spreken
- Informeren welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden
- Praten over de te plaatsen advertentie
- Eventueel een tweede bezoek plannen voor verdere afspraken.

De rouwadvertentie

- Namens wie? (personeel, MR, O.R., bestuur, leerlingen).
- We kiezen voor een gezamenlijke advertentie.
- Voor welke krant(en) kiezen we?
- Zorg bij meer advertenties, dat ze bij elkaar in dezelfde editie (dag) komen.
- Controleer de juiste spelling van de (voor-)namen.

Eventueel tweede bezoek

- Vraag wat de school kan betekenen voor de familie.
- Overleg over alle te nemen stappen met de familie:
 - bezoekmogelijkheden van leerkracht(en) en/ of leerlingen.
 - Bijwonen van de uitvaart/herdenkingsdienst.
 - Informatie die via Isy naar ouders van de groepen uitgaat.
 - Eventuele afscheidsdienst op school.

7. Organisatorische aanpassingen:

- Zorgen voor informatie aan de ouders.
- Duidelijke informatie met aanpassing schooltijden voor bezoek uitvaart/herdenkingsdienst
- Collega's in de gelegenheid stellen om de uitvaart/herdenkingsdienst bij te wonen.

8. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

Informeert de ouders via Isy over:

- De gebeurtenis
- Organisatorische (rooster)aanpassingen
- De (na)zorg voor de leerlingen op school

- Contactpersonen op school
- Aanwezigheid bij de uitvaart/herdenkingsdienst
- Eventuele afscheidsdienst op school
- (eventueel) rouwprocessen bij kinderen en problemen die zich daarbij kunnen voordoen. (info jeugdzorg/GGD)

9. Voor de uitvaart

- Houd de reacties van kinderen goed in de gaten. Verdriet en vrolijk spel wisselen zich vaak af
- Creëer een herinneringsplek (ook na de begrafenis). Bedenk met de klas hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto, kaars, bloemen. Geef ruimte voor vragen.
- Geef leerlingen de kans om zich creatief te uiten: tekenen. Jonge kinderen spelen in de poppenhoek of verwerken op een andere manier vanuit spel.
- De kinderen kunnen in overleg met de familie van de overledene een aandeel hebben in de rouwdienst.
- Bespreken of de vlag halfstok wordt gehangen.
- Als de familie van de overledene de aanwezigheid van de kinderen bij de uitvaart niet op prijs stelt, kan op school eventueel een afscheidsdienst worden gehouden.
- Vang de leerlingen na de uitvaart of na de afscheidsdienst op om nog even na te praten.

10. Namens het team:

- Namens het team en kinderen een kaart.
- Rouwadvertentie namens alle geledingen.
- Bloemen namens team en kinderen. (eventueel geldelijke bijdrage)

11. Nazorg:

- Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen.
- Organiseer zonodig gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- Let speciaal op risicoleerlingen zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben en op risicocollega's.
- Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- Sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven leerkracht.

12. Na de uitvaart

Op school

- Neem de dagen erna in de klas ruim de tijd om over de uitvaart te spreken.
- Probeer de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen.
- Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- Laat in de betrokken groep een voor de kinderen 'bekende', vaste leerkracht vervangen, laat een vervanger dan de groep van die leerkracht overnemen.
- Maak op een centrale plek in school een gedenkplek van de overleden leerkracht.

Familie overleden leerkracht

- Denk aan de familie; zij hebben vaak behoefte aan een nagesprek.
- Nodig de familie uit voor activiteiten op school. Zij geven zelf wel aan of ze dit aankunnen.
- Denk op de verjaardag en sterfdag aan familie van de overleden leerkracht.
- Persoonlijke bezittingen van de overleden leerkracht aan de familie overhandigen.

Leerkracht(en)

- Nazorg voor de groepsleerkracht en het team.

Protocol: Verdriet en rouw bij overlijden van een ouder, broer en zus van een leerling

1. Het bericht komt binnen

- Neem de bringer van het bericht direct mee naar een rustige ruimte. Zorg, indien nodig, voor opvang van je groep en/of roep z.s.m. de directeur.
- Geef voldoende ruimte en tijd om de bringer zijn/haar boodschap te kunnen vertellen.
- Geef aan, nadat de boodschap is gebracht, dat de school alle hulp zal bieden waar dat nodig is.
- Bij telefonisch bericht neem je contact op met directeur om verdere afspraken te maken

2. De te nemen stappen

Team samenstellen dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert:

- Leden van het **team**: de directeur, de coördinator van de betreffende bouw en de betrokken groepsleerkracht(en) en indien nodig, een externe deskundige.
- Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke aangewezen.
- Het **team** is verantwoordelijk voor:
 - Informatie aan de betrokkenen
 - Organisatorische aanpassingen
 - Opvang van leerlingen en collega's
 - Contacten met de ouder/verzorger/voogd
 - Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart
 - Administratieve afwikkeling
 - Nazorg van de betrokkene(n)

3. Het verstrekken van de informatie

Het **team** gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- Personeel, ook personeel dat afwezig is
- De groep van de leerling(en)
- Ouders, medezeggenschapsraad, ouderraad
- Bestuur
- Personen en instanties van wie kans bestaat dat zij contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD en dergelijke.

4. Het vertellen van het verdrietige nieuws

Het **team** zal in onderling overleg bepalen wanneer het verdrietige nieuws zal worden verteld in de betreffende groep(en), aan de ouders en andere geledingen.

Aandachtspunten bij het vertellen van het bericht:

- Ga na of je het alleen aankunt, vraag zonodig een collega je te ondersteunen.
- Bereid je altijd voor: wat ga je zeggen en hoe, welke effecten kun je verwachten.
- Begin met een inleidende zin maar breng het bericht vervolgens zonder eromheen te draaien (gebruik zonodig een prentenboek of een gedicht, lied).
- Geef in eerste instantie niet teveel informatie ineens.
- Geef voldoende tijd voor emoties.
- Voeg zonodig informatie toe maar houd je bij de feiten.
- Wanneer de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je de volgende informatie geven:
 - Hoe het contact verloopt met de familie.
 - Hoe de afspraken worden gemaakt over rouwbezoek en uitvaart.

- Dat de ouders van de leerlingen van de groep via Isy geïnformeerd worden.
- Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
- Heb oog voor de reacties bij kinderen. In principe zijn alle reacties goed.

5. Organisatorische aanpassingen:

- Zorgen voor informatie aan de ouders.
- Collega's, die bij de uitvaart aanwezig willen zijn, uitroosteren.
- Zorgen voor begeleiding van de betreffende leerkrachten m.b.t. handelen in de groep: materialen en tips aanreiken.

6. Contacten met partner van de betrokken ouder van leerling(en):

- Uiterlijk de dag na het overlijden contact opnemen.
- Informeren welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden.
- Een afspraak maken voor een bezoek.
- Hierbij is in ieder geval de directeur of diens plaatsvervanger aanwezig. Minstens met zijn tweeën gaan (in ieder geval niet alleen).
- Vraag wat de school kan betekenen voor de familie.
- Overleg over alle te nemen stappen:
 - Bezoekmogelijkheden van groepsleerkracht(en).
 - Bijwonen van de uitvaart/herdenkingsdienst.
 - Informatie die via Isy naar ouders van de groep(en) uitgaat.
 - Rouwhoekje in de klas.

7. Contacten met de ouders van de overige leerlingen

- Informeer de ouders via een brief over:
 - De gebeurtenis.
 - Organisatorische (rooster)aanpassingen.
 - De (na)zorg voor de leerlingen op school.
 - Contactpersonen op school.
 - Aanwezigheid bij de uitvaart/ plaats in de kerk.

8. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart:

- Zonodig gebruik maken van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens.
- De dag na de uitvaart nog tijd en aandacht besteden in de groep om na te praten.

9. Namens het team:

- **Team** zorgt voor kaart namens het team.
- **Team** bestelt bloemen, die thuis bezorgd worden.

10. Nazorg:

- Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen.
- Organiseer zonodig gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- Let speciaal op risicoleerlingen zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben en op risicocollega's.
- Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.

- Sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven persoon.

Protocol: Verdriet en rouw bij overlijden ouders, partner, kind van medewerker

1. Het bericht komt binnen

- Bericht komt binnen. Als een bericht niet vanuit de officiële instanties komt, moet eerst gecontroleerd worden of de berichtgeving juist is.
- Degene die het bericht ontvangt meldt dit aan de directeur.
- De directeur geeft het bericht door aan het team. Ook de parttimers worden op de hoogte gesteld.

2. Het verstrekken van de informatie

De directeur gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- Personeel, ook afwezig personeel.
- De groep van de medewerker.
- Ouders, medezeggenschapsraad, ouderraad.
- Bestuur.
- In onderling overleg bepalen wanneer het verdrietige nieuws zal worden verteld in de betreffende groep(en), aan de ouders en andere geledingen.

3. Organisatorische aanpassingen:

- Vervanging regelen voor groep.
- Zorgen voor informatie aan de ouders.
- Collega's, die bij de uitvaart aanwezig willen zijn, uitroosteren.

4. Contacten met medewerker:

- Uiterlijk de dag na het overlijden contact opnemen.
- Informeren welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden.
- Een afspraak maken voor een bezoek.
- Hierbij is in ieder geval de directeur aanwezig.
- Minstens met zijn tweeën gaan (in ieder geval niet alleen).
- Vraag wat de school kan betekenen voor de medewerker.
- Overleg over alle te nemen stappen:
 - Bezoekmogelijkheden van groepsleerkracht(en)
 - Bijwonen van de uitvaart/herdenkingsdienst.
 - Informatie die via Isy naar ouders van de groep(en) uitgaat.

Namens het team:

- Kaart namens het team.
- Er wordt een bezoekje gebracht aan de medewerker door (een delegatie van) het team.
- In geval van overlijden kinderen of partner van leerkracht wordt een advertentie geplaatst in het regionale dagblad namens de school.
- Bloemen namens team en kinderen. Is het duidelijk dat er gelden worden gevraagd voor donatie, wordt dat bedrag in envelop afgegeven.

Verwerkingsideeën

- Laat leerlingen nadenken wat voor iemand het was die is overleden. Laat ze dat in enkele regels op papier zetten.
- Laat leerlingen nadenken hoe ze hun klasgenootje willen blijven herinneren en laat ze dat opschrijven.
- In een tekenopdracht kunnen ze een tekening maken van de overledene.
- Ze kunnen een collage maken waarin allerlei kenmerken en herinneringen zijn verwerkt.
- Er kunnen kaartjes gemaakt worden die vervolgens aan de bloemen gehangen worden die bij de begrafenis/crematie worden gebruikt voor op de kist.
- Ze kunnen een gedicht schrijven.
- In een afscheidsbrief of een troostbrief kunnen kinderen ook hun gevoelens kwijt.
- Bij de GGD kunnen, op rouw en verdriet gerichte, leskisten worden besteld.

**Boeken, titels aangeleverd door Bibliorura,
ook via Bibliorura, eventueel in combinatie met andere boeken/brochures, te bestellen**

Titel Doodgewoon

Auteur Westera, Bette

Doodgaan hoort bij het leven en is daarom eigenlijk doodgewoon. Dat is de kernboodschap van dit prachtig uitgegeven poëzieboek. Ruim vijftig toegankelijke gedichten voorzien van de zeer originele kleurrijke illustraties van Sylvia Weve over dubbele pagina's belichten allerlei facetten van de dood. Een mooie mix van gevoelige gedichten over afscheid en rouw, filosofische gedichten die uitnodigen tot gesprek en verhalende gedichten met soms een macabere vorm van humor die lucht geven aan het geheel. De dood wordt op een eerlijke manier benaderd waarbij taboes zoals zelfmoord niet worden geschuwd. De insteek is multicultureel en laat ruimte voor verschillende geloofsovertuigingen. Achterin is informatie opgenomen over onder andere euthanasie, het hospice, bijnadoodervaringen, begraven en cremieren. Bette Westera en Sylvia Weve maakten eerder al het boek 'Aan de kant ik ben je oma niet' (2012)* dat bekroond werd met een Gouden Penseel. Op de site van de uitgever staan nog kleurplaten en lessuggesties. Keurig verzorgde uitgave met een linnen rug, drie leeslinten en in breedte variërende pagina's. Dit boek zou op geen enkele basisschool mogen ontbreken! Voorlezen vanaf ca. 6 jaar, zelf lezen vanaf ca. 8 t/m 12 jaar.

Titel Erik en opa

Auteur Aakeson, Kim Fupz

Eriks opa is plotseling overleden aan een hartaanval. Nu heeft hij alleen nog een oma die in de war is. Erik is erg verdrietig. Dan komt opa 's nachts bij Erik langs. Met het boek van Erik ontdekken ze dat opa een spook is. Leuk is dat niet, het komt doordat opa iets heel belangrijks vergeten is tijdens zijn leven. Het kost Erik heel wat slapeloze nachten om samen met opa te ontdekken wat dat is..

Titel Oma is een sterretje

Auteur Akker, Tamara van den

In dit oblong boekje is de oma van de ik-figuur (Mika, een jongen van 3-4 jaar) dood. Daarna gebeurt er van alles: rouwkaart maken, kleren uitzoeken voor oma, oma een laatste knuffel geven, de deksel op de kist doen, de kist dragen, afscheid nemen en daarna een koekje eten met alle mensen die een handje komen geven. Aan de rechterkant staat steeds een paginagrote kleurenfoto die past bij de

tekst die aan de linkerkant staat. De foto is uit de realiteit en geeft beelden van de gebeurtenissen. De weinige tekst is liefdevol, compact en kernachtig. Omdat er weinig moeilijke woorden zijn gebruikt en de tekst gedrukt is in een wat groter lettertype, kunnen vrij jonge kinderen de informatie ook al zelf lezen. Een getekende grote en kleine ster begeleiden de tekst. Het boekje sluit af met een herkenbaar gedicht, waarin in treffende woorden de herinnering aan oma levend gehouden wordt. Waarde(n)volle, troostrijke en informatieve uitgave tegelijk. Om te lezen, te bekijken of te gebruiken als startpunt van een gesprek met jonge kinderen, over een onderwerp dat meer vragen oproept dan antwoorden geeft. In exact dezelfde opzet verscheen 'Opa is een sterretje' (2012)*. Vanaf ca. 3 jaar, zelf lezen vanaf ca. 7 jaar.

Titel **Opa is een sterretje**

Auteur Akker, Tamara van den

In dit lieve oblong boekje is de opa van de ik-figuur (Mika, een jongen van 3-4 jaar) dood. Daarna gebeurt er van alles: kleren zoeken voor opa, opa een laatste knuffel geven, de deksel op de kist doen, de kist dragen, afscheid nemen en daarna een koekje eten met alle mensen die een handje komen geven. Aan de rechterkant staat steeds een paginagrote kleurenfoto die past bij de tekst die aan de linkerkant staat. De foto is uit de realiteit en geeft beelden van onbekende, 'ongrijpbare' gebeurtenissen. De weinige tekst is liefdevol, compact en kernachtig. Omdat er weinig moeilijke woorden zijn gebruikt en de tekst gedrukt is in een wat groter lettertype, kunnen vrij jonge kinderen de informatie ook al zelf lezen. Een getekende grote en kleine ster begeleiden de tekst - alsof opa en kind elkaar altijd zullen (blijven) vergezellen. Het boekje sluit af met een herkenbaar gedicht, waarin in treffende woorden de herinnering aan opa levend gehouden wordt. Het handelsexemplaar heeft een slappe omslag. Waarde(n)volle, troostrijke en informatieve uitgave tegelijk. Om te lezen, te bekijken of te gebruiken als startpunt van een gesprek met jonge kinderen, over een onderwerp dat meer vragen oproept dan antwoorden geeft. Vanaf ca. 3 jaar, zelf lezen vanaf ca. 7 jaar.

Titel **Groter dan een droom**

Auteur Aerts, Jef

Een jongetje (ik-figuur) van een jaar of vijf hoort op een namiddag zijn zus roepen. Hij heeft die zus nooit gekend: ze is overleden voordat hij geboren werd. Zijn zus stelt voor om te gaan fietsen. Die nacht rijden ze door het bos, langs grasvelden, totdat het lijkt alsof ze zweven, hoger dan de bomen. Dichter/schrijver Jef Aerts draait in zijn mooie, ontroerende verhaal niet om de beladen onderwerpen heen. Hij beschrijft de dood: 'Je kan gesprekken doen stilvallen en mensen doen huilen.' En de emoties van het jongetje maakt hij concreet. 'Het [verdriet] hing als behangpapier in alle kamers van ons huis.' Tegelijkertijd brengt Aerts humor in het verhaal: hij laat het meisje een gewone grote zus zijn die roept om marsepein en haar broertje dom vindt. Het jongetje wil weten of je nog de hik krijgt als je dood bent. De dromerige prenten van Marit Törnqvist versterken het verhaal. Ze gebruikt voor haar tekeningen enkele tekstelementen en zet die vervolgens naar haar eigen hand. Ze speelt met kleuren, motieven (duiven), licht en donker, en perspectief. Zo zet ze de sfeer neer en geeft alle ruimte aan het verhaal en de verbeelding. Prachtige prentvertelling in woord en beeld over een rouwproces. Vanaf ca. 6 jaar.

Titel **Krabbels van Bien**

Auteur Arts, Simone

Zowel Bien als haar vader hebben veel verdriet om de plotse dood van mama, enkele maanden geleden. Bien houdt een opschrijfboekje bij waarin ze krabbels en 'woorden van verlangen' noteert. Ze voelt zich eenzaam, zeker omdat haar vader zich volledig op zijn werk concentreert en het huishoudelijk werk aan haar overlaat. Bij een nieuwe buurjongen en een vriendengroepje op school vindt Bien toch vriendschap. De komende elfde verjaardag vervult haar met verlangen en vrees. Het verhaal vertelt hoe moeilijk het is om te praten over verlies en gemis. Vooral de emoties, verlangens, dromen en twijfels van Bien staan voorop. Ze is een herkenbare tiener die worstelt met verdriet en stilaan een manier vindt om het samen met haar vader en haar vrienden te verwerken. Het verhaal blijft luchtig, omdat naast het ongewone ook het gewone tienerleven van Bien wordt beschreven. De bladspiegel is aantrekkelijk, met de krabbels en dromen van Bien in een apart lettertype. Dit is een vlot lezend meidenboek waarin de optimistische toon primeert. Vanaf ca. 9 jaar..

Titel **Mama wordt een sterretje**

Auteur Brouwer-van der Weijden, Kelli

Prinses Isabel is verdrietig en boos nadat haar zieke moeder haar heeft verteld dat ze een sterretje gaat worden. Ze stort haar hart uit bij Konijn en vertelt over chemo en dat mama bijna geen haartjes meer op haar hoofd heeft. Samen gaan ze te rade bij Uil, die uitlegt dat je alleen een sterretje kunt worden als je dood gaat. Maar wat is dood? Helder en ingetogen verhaaltje over de aanstaande dood van een moeder. De uitleg via dier en sprookjesfiguur is een goed gekozen vorm om jonge kinderen te helpen begrijpen wat er gaat gebeuren. Herkenbare krachtig getekende kleurenillustraties in o.a. waterverf en krijt, meestal over een dubbele pagina en zonder te veel details, ondersteunen de invoelende tekst. Met op het omslag van het vierkante boek een sprekende afbeelding van een meisje tegen een sterrenhemel. Zorgvuldig gemaakte uitgave door een moeder en haar inmiddels overleden dochter, die twee jonge kinderen achterliet. De opbrengst van het boek gaat naar het KWF. Een waardevolle bijdrage voor het bespreekbaar maken van het verlies van een ouder door kanker. Te gebruiken met kinderen van ca. 3 t/m 6 jaar, zowel thuis als op school..

Titel **Brieven voor de hemel**

Auteur Bisseling, Bea

Pips papa is dood en Pip (8) mist hem heel erg! Pip wil nog zo veel tegen hem zeggen dat ze een aantal brieven schrijft en opstuurt naar 'de hemel'. Tegelijkertijd heeft ze veel vragen over de dood (in de folder van Kevin staat dat er wel drie verschillende soorten dood zijn) en over de hemel (hoever weg is die nu precies). Ook weet Pip af en toe niet wat ze met al haar gevoelens aanmoet – zo stompt ze zomaar opeens tegen 'meneer' Globetrotters arm. Gaandeweg leert Pip dat sommige vragen geen echte antwoorden kennen en ze vindt haar eigen antwoord. In deze mooi vormgegeven, respectvol geschreven uitgave stap je als vanzelfsprekend in de belevingswereld van Pip: verdriet om papa, vliegen vangen voor Victor, spelen met de globetrotter, veel vragen hebben over de hemel en jarig zijn. Belevissen en gevoelens wisselen elkaar af, net als in het echte leven! De tekst is 'des kinds' zonder kinderachtig te worden, de brieven van Pip zijn gedrukt in een kinderhandschrift op een dubbele pagina. De aquarelprenten zijn zacht en lief en ondersteunen de tekst. Prachtige uitgave waarin woord en beeld hand in hand gaan, en die in moeilijke tijden taal kan geven aan een verdriet waar eigenlijk geen woorden voor zijn. Voorlezen vanaf ca. 7 jaar, zelf lezen vanaf ca. 9 jaar..

Wat is op school aan te bevelen:

- Brochure van de hulpverleningsdienst over: plotselinge dood van een leerling of leerkracht in het basis- of voortgezet onderwijs.
- Boek: Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk: Ineke van Essen
- De meest gestelde vragen over kinderen en de dood: Stichting In de Wolken
- Brochure: Boeken over afscheid
- Artikel: Als kinderen te maken krijgen met de dood: schoolkrantartikel GGD
- CD Rom over rouwverwerking: Hoe moet ik nou die klas/groep in?
- Brochure: De dood klopt aan de schooldeur/ omgaan met verdriet en rouw vanuit christelijk perspectief